

РОЗДІЛ 11 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.1

ГЕГЕЛІВСЬКЕ РОЗУМІННЯ ПРАВА У КОНТЕКСТІ ЙОГО ФІЛОСОФСЬКОЇ СИСТЕМИ

HEGEL'S UNDERSTANDING OF THE LAW IN THE CONTEXT OF HIS PHILOSOPHICAL SYSTEM

Галас В.І.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Попович Т.П.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Стаття присвячена розкриттю сутності права у філософсько-правовій спадщині Г.В.Ф. Гегеля. Проаналізовано, що право включене у загальний процес розвитку духу, що розвиток об'єктивного духу і є розвитком права. Від абстрактного права через мораль до моральності право набуває нової якості, стає реальною свободою. Одночасно вона є основою права. При цьому маємо на увазі не якусь абстрактну свободу, а конкретну, що міститься в об'єктивному дусі. Ця свобода може проявлятися у дійсності лише через такі інститути, як держава і право.

Ключові слова: філософія права, право, абстрактне право, мораль, моральність, об'єктивний дух.

Статья посвящена раскрытию сущности права в философско-правовом наследии Г.В.Ф. Гегеля. Проанализировано, что право включено в общий процесс развития духа, что развитие объективного духа и является развитием права. От абстрактного права через мораль к нравственности право приобретает новое качество, становится реальной свободой. Одновременно она является основой права. При этом имеем в виду не какую-то абстрактную свободу, а конкретную, содержащуюся в объективном духе. Эта свобода может проявляться в действительности только через такие институты, как государство и право.

Ключевые слова: философия права, право, абстрактное право, мораль, нравственность, объективный дух.

The authors elucidate the essence of law in the philosophical and legal heritage of Hegel. In particular, the law is included in the overall process of development of the spirit. The development of objective spirit is the development of the law. From abstract right through moral right to morality the law acquires a new quality and becomes a real freedom. At the same time it is the basis of law. Thus we are not referring to some abstract freedom, but specifically freedom, that contained in the objective spirit. This freedom can manifest itself in reality only through such institutions as the state and law.

Key words: philosophy of law, law, abstract law, morality, ethics, objective spirit.

Проблемами права у філософії Г.В.Ф. Гегеля цікавилися філософи і мислителі різних часів. Серед них І. Ільїн, Д. Керімов, П. Новгородцев, С. Труфанов, В. Нерсесянц, Т. Ойзерман, Ж. Валь, М. Бикова, Е. Вейль, А. Кожев, О. Костенко, А. Пашков та ін., але дослідження філософсько-правового вчення Г.В.Ф. Гегеля досі мають переважно фрагментарний, а то і поверхневий, однобічний характер. Досі бракує узагальнювальних і комплексних праць із гегелівської філософії права взагалі та окремих її теорій зокрема.

Слід прийняти, хоча би гіпотетично, гегелівську філософську конструкцію як істинну, і у процесі дослідження феномену права виводити його з тих абсолютних джерел, з яких право виводить сам мислитель. Методи дослідження права (зокрема і сучасні в їх різноманітності) виявляються недостатніми для осмислення філософсько-правового доробку Г.В.Ф. Гегеля. Тому його філософсько-правові погляди, на нашу думку, слід досліджувати методами самого філософа.

Одночасно гегелівське вчення за правом через свою чисто філософську складність неоднозначне. Доля цього вчення складна: від загального визнання у другій половині XIX ст. і початку XX ст. до жорсткої критики і несприйняття у другій половині XX ст. Особливо недопустимою є його критика з погляду суто теоретичних підходів.

Метою статті є дослідження та аналіз гегелівського розуміння сутності права, виходячи з контексту його філософської системи.

Виклад основного матеріалу. Перша велика робота Г.В.Ф. Гегеля «Феноменологія духу» (1807 р.) являється ніби вступною частиною до його філософської системи. У ній мислитель виводить свій постулат про існування абсолютного духу або світової ідеї як вищої трансцендентальної (надчуттєвої) сили, що визначає все. При цьому слід враховувати таке:

– якщо у Ф. Шелінга протиставлення між абсолютним духом і світом природи та духу, то у Гегеля світ природи і духу знаходиться не поза абсолютним духом, а в самому абсолютному дусі;

– розвиток світу є історією абсолютного духу (це моністичний погляд, який отожднює буття і мислення, дух і природу);

– абсолютне є не тільки субстанцією (сутністю), але й саме являється суб'єктом, воно розвивається шляхом усунення внутрішніх протиріч;

– природа, духовне життя людини, суспільні відносини, історія, мистецтво, наука, релігія, право – лише моменти, що розкривають зміст абсолютного духу, лише окремі етапи на шляху його розвитку до самопізнання;

– завдяки абсолютному духу всесвітньо-історичний процес розвивається закономірно і цілеспрямовано. Через хаос випадковостей, повторень, помилок абсолютний дух слідує до лише йому відомої цілі, реалізує лише йому відомі задуми. Наявна на Землі цивілізація є породженням абсолютного духу, і вона однозначно покликана розкрити його найвищу премудрість [1]. Отожднивши дух і природу, мислення і буття, Гегель змушений був зайнятися пошуками тих універсальних законів, які рухають природу і людську цивілізацію, що привело його до відкриття універсального методу – діалектики.

Саме основи гегелівської діалектики є об'єктивною передумовою для осмислення політико-правової матерії. Універсальним способом, яким користується абсолютний дух під час творення Всесвіту і пізнання самого себе, є протиріччя. На думку Гегеля, наше мислення, а в рівній мірі і буття, ніколи не буває статичним, воно завжди переходить до іншого, прямо протилежного, кожен наступний крок заперечує попередній. У результаті такого заперечення обидві протилежності шукають примирення, тому відбувається розвиток.

Світ, Всесвіт є діалектичним саморозвитком абсолютної ідеї самої у собі. Окремі ж сфери буття представляють лише окремі моменти цього абсолютного мислення. Розвиток абсолютного розвивається за трьома ступенями діалектичного руху: тезою; антитезою та синтезу. Також Всесвіт являє собою діалектичну тріаду: існування думки (ідеї) самої в собі; втілення ідеї у зовнішній природі; примирення цих двох протилежностей у сфері Духу. При цьому Дух виступає: на першому ступені – як суб'єктивний дух; на другому – об'єктивізується (матеріалізується) у зовнішню природу (буття) і цим самим проявляється у життєдіяльності людства як об'єктивний дух; на третьому – як абсолютний дух у власній сфері духовно-інтелектуального буття індивідуума (мистецтво, філософія та релігія) [2, с. 32]. Право відноситься до сфери об'єктивного духу і разом із мораллю та моральністю складає свою тріаду, окремі аспекти якої також будуть предметом зазначеного дослідження (див. таблиці 1, 2).

При цьому зауважимо, що питання суспільства, політики, держави, права, законодавства постійно знаходились у полі зору великого мислителя, що можна прослідкувати на різних етапах розвитку його філософсько-правового вчення.

Перший етап творчої діяльності Гегеля (1792–1805 рр.) включає такі періоди:

1. 1792–1796 рр. – у ранніх його роботах «Народна релігія і християнство», «Позитивність християнської релігії», «Листи до Шелінга» та ін. вбачаються не тільки ознайомлення Гегеля із філософсько-правовою спадщиною Платона, Аристотеля, Руссо, Канта і переосмислення її, а і зачатки нової системи. У вказаних роботах окремо не виділяються проблеми держави і права, вони лише присутні в загальноісторичному контексті [3].

2. 1798 р. – перша публікація, яка була повністю присвячена політико-правовій проблематиці – переклад і коментарі до роботи швейцарського адвоката Ж. Карта, в якій критикується бернська олігархія. У вказаній роботі чітко простежуються політичні погляди Гегеля, його основні філософсько-правові принципи:

- різка критика беззаконня бернської влади;
- засудження олігархічної форми правління, яка базується на силі влади, а не на Конституції;
- відстоювання принципу розподілу влади [4].

3. 1798–1803 рр. – ряд суттєвих аспектів філософії держави і права розглядаються у його роботах «Конституція Німеччини» (1798–1802 рр.), «Про наукові способи дослідження природного права, його місця в практичній філософії і його відношення до науки про позитивне право» (1802–1803 рр.) [4].

4. 1802–1803 рр. – у роботі «Система моральності» зміст майбутньої філософії права розкривається вперше через філософсько-етичну категорію моральності, яка трактується як синтез трьох складових: абстрактної особистості, сім'ї та моралі [4].

У цілому, у цих роботах Гегеля триває пошук основних підходів до проблем держави і права, які розглядаються автономно і поки що поза загальною філософською системою.

На другому етапі творчої діяльності (1805–1817 рр.) Гегель замислюється над проблемою місця політико-правової дійсності в рамках його загальної філософської системи. З'являється низка його знаменитих праць «Єнська реальна філософія» (1805–1817 рр.), «Феноменологія духу» (1807 р.), «Наука логіки» (1812–1816 рр.), «Енциклопедія філософських наук» (1817 р.), у яких:

1. Політико-правова проблематика висвітлюється у його філософській системі в розділі «Філософія духу», у рубриках «суб'єктивний дух» (проблеми волі), «дійсний дух» (питання договору, злочину і покарання, закону) [5].

2. Діалектика обґрунтовується як єдиний універсальний метод пізнання, розкривається поняття і логіка процесу пізнання від абстрактного до конкретного [6].

3. Формулюється поняття права як фундаментальної категорії у філософії права і включається філософія права як філософська дисципліна у гегелівську філософську систему.

Третій етап творчої діяльності Гегеля (1817–1831 рр.). Останній етап, коли Гегель читає лекції із філософії права спочатку в Гедельберзькому, а потім Берлінському університетах, що завершується написанням його фундаментальної праці

«Філософія права» (вперше видано у 1820 р.), робота над якою продовжується до самої смерті (14 листопада 1831 р.). Офіційна назва роботи «Основи природного права і науки про державу. Основи філософії права».

Перейдемо безпосередньо до аналізу гегелівського розуміння права в контексті його філософської системи. Ми вже зауважили, що відповідно до гегелівської концепції філософська наука про право є частиною філософії, а саме тією частиною, що належить до філософії об'єктивного духу. При цьому «право як поняття за своїм становленням трактується поза наукою права, його слід розуміти як дане (аксіому), як абстракцію» [7, с. 60].

Право, відповідно до гегелівської діалектики, проходить шлях від абстрактного до конкретного, від інобуття до буття, тобто воно реалізується на практиці. Цей процес реалізації поняття права в дійсне право є ідеєю права. Субстанцією ж ідеї права і духу є категорія свободи. Отже, ідея права як предмет філософії права означає єдність поняття права і буття права, яке реалізується внаслідок об'єктивізації поняття [7].

Відмінність гегелівського підходу до вивчення права від більшості теоретичних концепцій позитивізму полягає в тому, що вони мають справу лише із законодавством, тобто з конкретним проявом права, яке є за своєю природою є здебільшого суперечливим. Завданням самої філософії права виступає осмислення думки, що лежить в основі права, тобто осмислення права як поняття, а також розкриття діалектики руху права від поняття до його об'єктивізації у суспільстві [7, с. 59].

Також поняття та ідея права у Гегеля нерозривно пов'язані з категорією волі і мислення, які тісно переплетені у своїй єдності з дійсністю [7, с. 70]. Саме це і відрізняє філософа від двох діаметрально-протилежних напрямів, які поняття «свобода волі» трактують як явище ідеальне, незалежне не тільки від дійсності, але і від мислення (Ф. Шелінг, І. Кант) та підпорядковують «волю» об'єктивній реальності як похідну від буття (К. Маркс).

У Гегеля «воля, яка нічого не вирішує, не є дійсна воля <...> лише завдяки рішенням людина вступає у дійсність <...> Різниця між мисленням і волею є лише різницею між теорією і практикою, але вони не представляють собою двох подібностей, оскільки воля є особливим способом мислення, вона є мислення, яке переміщує себе в наявне буття» [7, с. 68–69].

Гегель чітко розділяє поняття одиничної волі (волі однієї людини, яка не щонайменше ні проявити себе, ні тим більше реалізувати) та загальної волі (волі всіх мислячих людей). На думку мислителя, «лише загальна воля являється основою права, бо якби вона не була такою, то не існувало би ніяких дійсних законів, нічого, що могло би зобов'язувати всіх. Кожен зміг би вчиняти так, як йому завгодно, і не звертав би уваги на свавілля інших» [8, с. 27]. Звідси Гегель робить логічний висновок: «Те, що є правом тільки завдяки тому, що воно стає законом,

отримує не тільки форму загальності, але також і свою істинну визначеність» [7, с. 247].

Але загальна воля, хоч і являє собою субстанцію, основу поняття й ідеї права, не є ще правом (у широкому філософському значенні). Загальна воля може стати правом лише за посередництва духу. А оскільки субстанцією духу є свобода, то і трансформація абстрактної загальної волі у право відбувається через розвиток духу або поєднання загальної волі зі свободою духу.

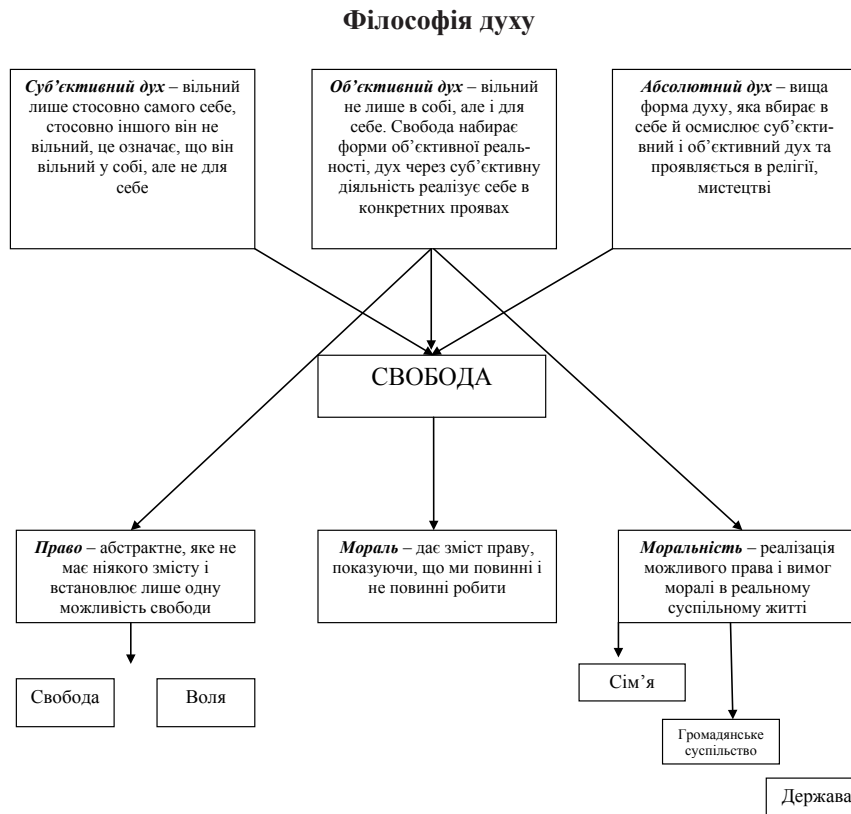
Як наслідок, Гегель виводить тезу про те, що «всесвітньо-історичний процес є нічим іншим, як розвитком поняття «свобода» [9, с. 422]. Свобода, таким чином, являється квінтесенцією цивілізації і права. Одночасно вона є серцевиною права. При цьому ми говоримо (маючи на увазі право) не про якусь абстрактну свободу, а конкретну, що міститься в об'єктивному дусі. Ця свобода може проявлятися у дійсності лише через такі інститути, як держава і право. Таким чином, «право, на думку Гегеля, – це царство реалізованої свободи» [7, с. 67].

Поняття «право» вживається у гегелівській філософії в таких основних значеннях:

1. Право як свобода (ідея права).
2. Право як ступінь і форма свободи (особливе право).
3. Право як закон (позитивне право) (див. Таблицю 3).

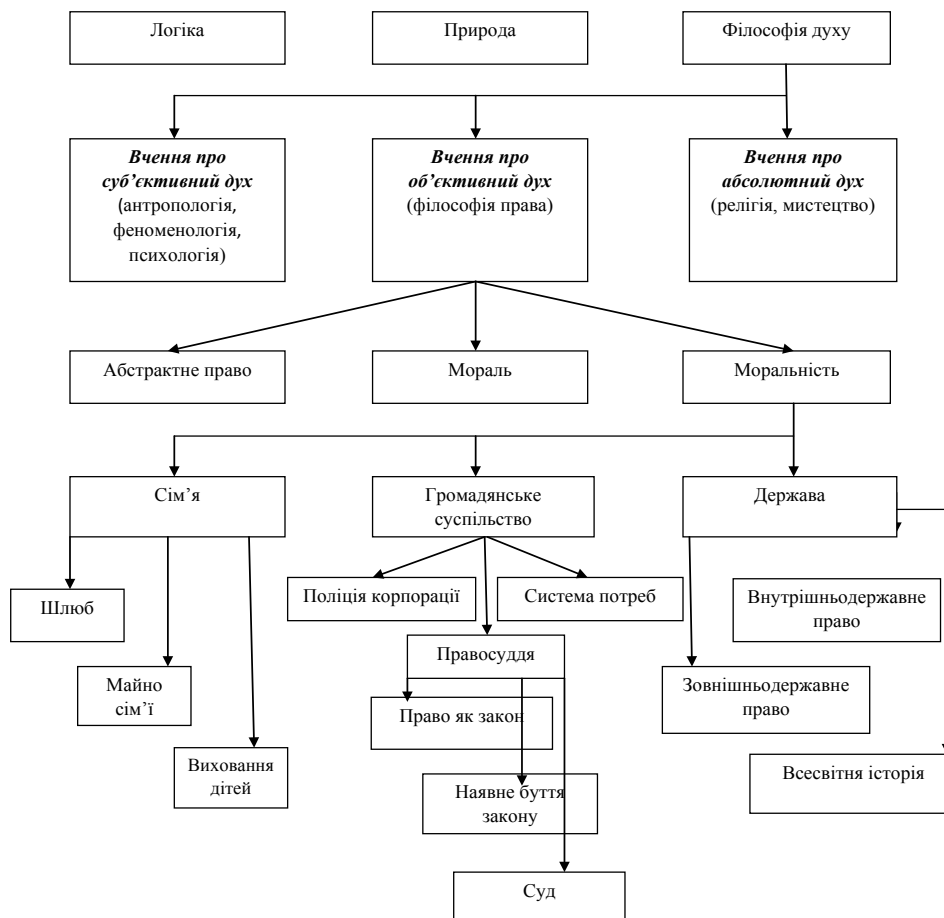
Розібравшись в анатомії поняття права, слід розкрити сутність його складових, зокрема детальніше проаналізувати такі структурні елементи абстрактного права, як сфери об'єктивного духу: власність та договір.

Що ж таке власність і яке місце вона займає в гегелівській ідеї права? На думку вченого, свою реалізацію поняття «свобода особи» насамперед знаходить у праві приватної власності. По-перше, за своєю природою люди є рівними, рівними як вільні особистості, рівними в їх праві на приватну власність, але не на розміри володіння власністю. По-друге, відчуження приватної власності, направлене проти особистої свободи, – несправедливе, як і позбавлення особи правоздатності. При цьому тільки через приватну власність особа може об'єктивізувати свою абстрактну волю, тобто надати їй реального вигляду. Але йдеться лише про конкретну одиничну річ, якою володіє особа як така, що перша вступила у володіння цією річчю, тобто помістила в неї свою волю [7, с. 108]. Це не стосується речей, які за своєю природою можуть належати всім. Рішення про приналежність речі всім може прийняти лише держава, але лише стосовно речей, які не належать особі. Держава має право відчужувати лише речі, які привласнені не конкретною, а колективною особою (юридичною), оскільки остання наділена не «особистою волею», а «колективною». А, згідно з Гегелем, «колективну, загальну волю» може реалізувати лише держава. При цьому держава має право відчуження речі не тільки на користь «іншої колективної волі», але й «індивідуальної волі», тобто особи [7, с. 105].

Таблиця 2

«Філософія права» в системі гегелівської філософії

Таблиця 3

Анатомія права (свободи)

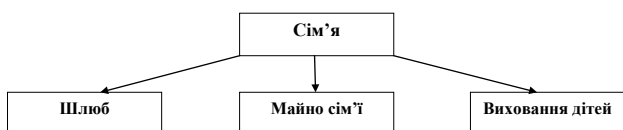
АНАТОМІЯ ПРАВА (СВОБОДИ)		
I СТУПІНЬ Ідея права (право як свобода)	II СТУПІНЬ Особливе право (право як ступінь і форма свободи)	III СТУПІНЬ Позитивне право (право як закон)
– «право» і «свобода» складають єдиний зміст»; – «право» і «свобода» не мають конкретного виразу; – «право» і «свобода» виражаються через діалектику «свободної волі»; – право виступає як «абстрактне право», в основі якого лежить свобода особи; – позитивний закон на зазначеній стадії повністю відсутній і діє лише формальна правова заповідь: «<...> будь особистістю і поважай інших як особистість» [9, с. 98]; – «абстрактне право» включає у себе таку проблематику: 1) власність; 2) договір; 3) неправда	– складає ієрархію особливих прав, що рухаються від абстрактного (ідеї) до конкретного; – право і свобода об'єктивізуються, тобто набувають конкретного значення; – більш конкретне «особливе право» є первинним і сильнішим, ніж абстрактне; – до системи «особливих прав» у їх ієрархічному порядку входять: 1) право особистості; 2) право сім'ї; 3) право суспільства; 4) право держави; – указані «особливі права» хронологічно з'являються одночасно; – такі права взаємопов'язані і можуть вступати між собою у колізії; – кожне вище право (тобто конкретніше, наприклад, держава, суспільство, сім'я, особа) одночасно визначає сутність та істинність нижчого; – на вершині стоїть право держави	– перетворення «права в собі» / шляхом законодавства в закон; – закон носить характер всезагальності і визначеності; – предметом законодавства можуть бути лише зовнішні сторони людських відносин, а не їх внутрішня сфера (не регулюється мораллю); – Гегель розрізняє поняття права і закону, але не протиставляє їх

Оскільки особи, які володіють приватною власністю, і держава, якій належить загальна власність, можуть розпоряджатись нею, то дуже важливе значення має договір. Проте природа договору приватної особи і держави відмінна. Предметом договору одиначної особи може бути деяка одиначна зовнішня (фізична) річ, учасниками – власники речі, що перебуває у приватній власності, які протистоять один одному. Тому договір указаних осіб – це їх свавілля стосовно речі [7, с. 128–129]. Далі Гегель розглядає різні види договорів (дарування, міни і т.д.).

Вище зазначалося, що основні політико-правові інститути, зокрема держава, містяться у Гегеля у сфері моральності. «Моральність є ідея свободи <...> поняття свободи, яке стало наявним буттям і природою самосвідомості» [9, с. 200].

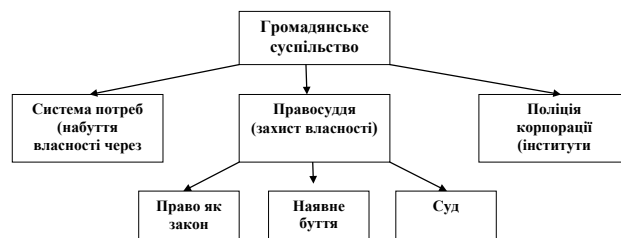
Гегелівська тріада моральності: сім'я – громадянське суспільство – держава. Одночасно кожна зі складових має свою тріаду.

1.

Не вдаючись до характеристики складових сім'ї, зауважимо, що право на зазначеній стадії розвитку моральності виступає у вигляді одиначного абстрактного права в собі.

2.

Право на зазначеній стадії перетворюється з абстрактного в особливе, набуває об'єктивного формального виразу. Спочатку у формі права як закону – в його об'єктивному наявному бутті, те, що визнано всіма як право. Але право як закон не тотожне праву у широкому розумінні, оскільки в законі проявляється одиначне, яке може бути як істинним, так і помилковим, тому закон може бути правом, тільки якщо він є істинним. Потім – у формі наявного буття закону, тобто обов'язкового доведення закону до загального відома. «Розвішувати закони так високо, щоб їх не зміг прочитати ні один громадянин або похоронити їх у науковому апараті вчених книг, збірників <...> так, щоб знання чинного права ставало доступним лише тим, хто підходить до нього з достатньою освіченістю – все це однаково неправомірно» [7, с. 252–253]. І нарешті – у формі суду, де право у формі закону позбавляється суб'єктивного відчуття і за допомогою суду набирає всезагального виразу. І звідси місце суду в громадянському суспільстві: «Член громадянського суспільства має право тільки

через суд добиватися оспорюваного ним права» [7, с. 258]. Тріада ж держави включає такі елементи:

3.

Свого часу детальний аналіз розуміння держави у філософсько-правовій спадщині Гегеля слугуватиме темою для подальших досліджень.

Висновки. У філософсько-правовому вченні Гегеля право розглядається як розвиток об'єктивного

духу через його буття, сутність і поняття. Істинну ж природу об'єктивного духу неможливо досягнути поза межами аналізу змісту суб'єктивного та абсолютного духу. Такий розгляд права є комплексним, всебічним, теоретико-практичним. Право включене у загальний процес розвитку духу, розвиток об'єктивного духу і є розвитком права. Від абстрактного права через мораль до моральності право, розвиваючись, набуває нової якості, стає реальною свободою. Свобода також являється квінтесенцією цивілізації і права. Одночасно вона є основою права. При цьому маємо на увазі не якусь абстрактну свободу, а конкретну, що міститься в об'єктивному дусі. Ця свобода може проявлятися у дійсності лише через такі інститути, як держава і право.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа / Г.В.Ф. Гегель. – М. : Наука, 2000. – 495 с.
2. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук / Г.В.Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1977. – Т. 3 : Философия духа. – 1977. – 471 с.
3. Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет : в 2 т. / Г.В.Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1970. – Т. 1. – 1970. – 668 с.
4. Гегель Г.В.Ф. Политические произведения / Г.В.Ф. Гегель. – М. : Наука, 1978. – 439 с.
5. Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет : в 2 т. / Г.В.Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1970. – Т. 1 : Иенская философия духа. – 1970. – С. 287–385.
6. Гегель Г.В.Ф. Сочинения : в 14 т. / Г.В.Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1937. – Т. 5 : Наука логики. – 1937. – 716 с.
7. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
8. Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет : в 2 т. / Г.В.Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1973. – Т. 2 : Философская пропедевтика. – 1973. – С. 7–212.
9. Гегель Г.В.Ф. Сочинения : в 14 т. / Г.В.Ф. Гегель. – М.-Ленинград : Соцэкгиз, 1935. – Т. 8 : Философия истории. – 1935. – 471 с.